लाभको बाँडफाँट कोष

डा. स्मृति दाहाल

नेपालको अर्थतन्त्रमा कृषि क्षेत्रको महत्वपूर्ण योगदान छ । यो क्षेत्रले कूल गार्हस्थ उत्पादनमा करीब एक तिहाई योगदान गर्दछ र दुई तिहाई जनसंख्याको जीवनयापनका लागि आधार प्रदान गर्दछ । त्यसैले कृषि क्षेत्रको विकासका लागि सरकारी तथा गैरसरकारी क्षेत्रबाट विभिन्न प्रयास गरिएको छ । यद्यपि आवश्यक लगानीको अभाव तथा अन्य संरचनात्मक समस्याका कारण नेपाली कृषि क्षेत्रबाट क्षमताअनुसार प्रतिफल प्राप्त हुन सकेको छैन । यसैकारण नेपालको अर्थतन्त्रमा यो क्षेत्रको योगदान प्रतिवर्ष घट्दै गएको देख्न सकिन्छ *(तालिका - १)* ।

अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा लाभको बाँडफाँट कोषको कार्यान्वयनमा विभिन्न चुनौतीहरू देखिएका छन् । यस सन्दर्भमा नेपालले के-कस्ता अन्तर्राष्ट्रिय, राष्ट्रिय तथा स्थानीय उपायहरू अवलम्बन गरी फाइदा लिन सक्छ ?

media.npr.org

तालिका १ अर्थतन्त्रमा कृषि क्षेत्रको योगदान

आर्थिक वर्ष (सन्)	कूल गार्हस्थ उत्पादनमा हिस्सा (%)
१९८०	६२
१९९०	५२
२०००	४१
२०१०	३७
२०१३	३५

स्रोतः विश्व विकास सूचकांक, विश्व बैंक २०१३

नेपालमा मुख्य बालीको रूपमा विविध जातका धान, मकै, गहुँ, कोदो, फापर, जौ, आदिको खेती गरिन्छ । साथै, विविध जातका दाल, सागसब्जी एवं फलफूलहरु समेत पाइन्छन् । जलवायु परिवर्तनको सम्भावित असरहरूलाई मध्यनजर गर्दा उल्लेखित बालीलगायत प्रकृतिमा रहेका जैविक विविधताको उचित व्यवस्थापन अपरिहार्य बन्दै गएको छ । किनकी तिनको उपयोग गरेर आउने दिनमा प्रतिकूल मौसमसँग जुध्नसक्ने, आवश्यक पौष्टिकता भएको, एवं बढी उत्पादन दिने जातहरूको विकास गर्न सकिन्छ । तर पछिल्लो समयमा परिवर्तन हुँदै गएको कृषि प्रणाली, जलवायु परिवर्तन, उच्च उत्पादकत्व भएका मुख्य बालीका केही उन्नत जातको मात्र खेतीको विस्तार भइरहेकोले त्यस्तो विविधतामा क्षति पुग्ने सम्भावना भने बढ्दै गएको देखिन्छ ।

नेपालमा निर्वाहमुखी खेती गरेर जीवनयापन गर्ने कृषक समुदायको बाहुल्यता रहेको छ । यस्ता मुलुकहरूमा कृषिजन्य जैविक विविधताको संरक्षण र दिगो उपयोगमा तिनै कृषक समुदायको भूमिका बढी हुने गरेको छ । किनकी उनीहरूले जीवन निर्वाहका लागि विविध प्रकारका बालीहरूको खेती गर्ने गर्दछन् । साथै आफूलाई चाहिने बीउबिजनको संरक्षण आफैँ गरेर वा स्थानीयरूपमा साटासाट गरेर कृषिजन्य आनुवंशिक स्रोतको संरक्षण र उपयोगसम्बन्धी आफ्नै प्रकारको ज्ञानको विकाससमेत गरिरहेका हुन्छन् । त्यसैले कृषिजन्य आनुवंशिक स्रोतको उपयोगका सन्दर्भमा यो समुदायको कुनै न कुनै प्रकारको हक हुनुपर्दछ भन्ने मान्यता विश्वस्तरमा क्रमशः स्वीकृत हुँदै आएको छ । यही कुरालाई आत्मसात् गरेर विश्वस्तरमा विभिन्न समयमा विभिन्न प्रकारका सन्धि-सम्झौताहरू समेत जारी भएका छन् ।

खाद्य र कृषिका लागि वानस्पतिक आनुवंशिक स्रोतसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि (International Treaty on Plant Genetic Resouces for Food and Agriculture- ITPGRFA) त्यस्तै एक महत्वपूर्ण सन्धि हो । यो सन्धिले खाद्य तथा कृषिका लागि अति महत्वपूर्ण ६४ प्रकारका खाद्य तथा घाँसे बालीहरूको पहिचान गरेको छ र तिनका आनुवंशिक स्रोतमा पहुँच तथा लाभको बाँडफाँडको बहुपक्षीय पद्धति (multilateral access and benefit sharing system) को कानूनी व्यवस्था गरेको छ । साथै, कृषिजन्य आनुवंशिक स्रोतको संरक्षण तथा दिगो उपयोगका सन्दर्भमा कृषक समुदायको योगदानलाई कदर गर्दै उल्लेखित स्रोत र त्यस्ता स्रोतसँग सम्बन्धित परम्परागत ज्ञानमा राष्ट्रिय कानूनको प्रबन्ध गरी कृषक अधिकारको व्यवस्था गर्न विश्व समुदायलाई अभिप्ररित गरेको छ । सन्धिले निम्न चार अधिकारलाई कृषक अधिकारको रूपमा व्याख्या गरेको छः

- कृषि र खाद्यका लागि आवश्यक वानस्पतिक आनुवंशिक स्रोतसम्बन्धी परम्परागत ज्ञानको संरक्षण गर्ने अधिकार,
- कृषि र खाद्यका लागि आवश्यक वानस्पतिक आनुवंशिक स्रोतको उपयोगबाट प्राप्त हुने लाभमा समन्यायिक सहभागिताको अधिकार,
- राष्ट्रियस्तरमा कृषि र खाद्यका लागि आवश्यक वानस्पतिक आनुवंशिक स्रोतसम्बन्धी नीति-निर्माण प्रक्रियामा सहभागी हुने अधिकार, र
- बीउ संचय, साटासाट र पुनः प्रयोग तथा कृषकले जोगाएका बीउ (farm-saved seed) बिक्री गर्न पाउने अधिकार ।

सन्धिको अनुच्छेद १ मा समावेश ६४ बालीका जातका सम्बन्धमा पहुँच तथा लाभको बाँडफाँटको बहुपक्षीय प्रणाली सन्धिको महत्वपूर्ण व्यवस्था हो । आउने दिनमा जलवायु परिवर्तन हुँदै जाँदा खाद्य सुरक्षामा असर क्रमशः गहिरिँदै जाने निश्चित छ । यो अवस्थामा बदलिँदो परिवेशसँग जुध्ने बालीका जातको विकास अपरिहार्य हुन्छ । त्यसैले त्यस्ता बालीका जातहरूको विकासका लागि उल्लेखित ६४ बालीका जातमा पहुँच तथा त्यस्ता स्रोतको संरक्षण र दिगो उपयोग सुनिश्चित गर्नुपर्ने हुन्छ । यही कार्यका लागि सन्धिमा पहुँच तथा लाभको बाँडफाँटको बहुपक्षीय प्रणालीको व्यवस्था गरिएको हो । सन्धिका पक्ष राष्ट्रहरूले उल्लेखित बालीहरूमध्ये आफ्नो नियन्त्रण र व्यवस्थापनमा रहेका तथा सर्वसाधारणको जानकारीमा रहेका (under the management and control of the contracting parties and in public domain) जातहरूलाई त्यस्तो प्रणालीमा आबद्ध गर्नुपर्ने हुन्छ । यसरी आबद्ध भएका स्रोतमा पहुँच चाहने पक्षले स्रोत उपलब्ध गराउने निकायसँग Standard Material Transfer Agreement गरेरमात्र पहुँच प्राप्त गर्न सक्दछ ।

सन्धिबमोजिम अनुच्छेद १ मा समावेश बालीका आनुवंशिक स्रोतका सन्दर्भमा लाभको बाँडफाँट पनि बहुपक्षीय प्रणालीमार्फत्

चित्र बहुपक्षीय प्रणालीअन्तर्गत लाभको बाँडफाँट कोषका स्रोतहरू

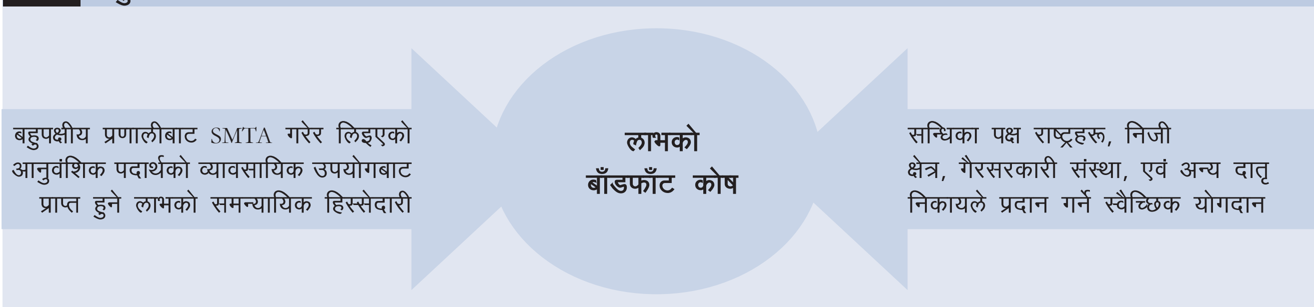

कोष्ठक	लाभको बाँडफाँट कोषबाट स्रोत प्राप्त हुनसक्ने परियोजनाको योग्यता तथा मुख्य प्राथमिकता

परियोजनाको योग्यता

- सन्धिका पक्ष राष्ट्रहरूमध्ये सचिवालयले तोकेका विकासोन्मुख राष्ट्रका सरकारी तथा गैरसरकारी संस्था एवं ती राष्ट्रमा कार्य गर्ने क्षेत्रीय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाले प्रस्ताव गरेका
- सम्बन्धित देशको सरकारले अनुमोदन गरेका एवं सरकारले साझेदार बन्न स्वीकृति दिएका
- विभिन्न सरोकारवालासँग साझेदारी हुनसक्ने
- अन्य क्षेत्रमा विस्तार गर्दा लाभदायी हुनसक्ने

परियोजनाको मुख्य प्राथमिकता

- कृषिजन्य वानस्पतिक आनुवंशिक स्रोतको दिगो उपयोग
- कृषिजन्य वानस्पतिक आनुवंशिक स्रोतको स्वस्थानीय संरक्षण र व्यवस्थापन
- सन्धि कार्यान्वयनमा सहयोगी हुने प्रविधि हस्तान्तरण, सूचना एवं जानकारी आदान-प्रदान तथा क्षमता अभिवृद्धि

गरिन्छ । बहुपक्षीय प्रणालीमा अन्य पक्षहरूले आबद्ध गरेका आनुवंशिक पदार्थमा पहुँच, सूचनाको आदान-प्रदान, प्रविधिमा पहुँच र प्रविधि हस्तान्तरण, क्षमता अभिवृद्धिका कार्यक्रम, आदि बहुपक्षीय प्रणालीमार्फत् उपलब्ध हुने लाभका प्रकार हुन् । यो प्रणालीबाट स्रोतमा पहुँच लिने पक्षले पहुँच लिएको पदार्थको व्यावसायिक उपयोग गरेमा प्राप्त हुने मौद्रिक लाभको समन्यायिक हिस्सा बहुपक्षीय प्रणालीमा दाखिला गर्नुपर्ने हुन्छ जसको बाँडफाँट बहुपक्षीय प्रणालीमार्फत् नै गरिन्छ । मौद्रिक लाभको बाँडफाँटको व्यवस्थापन र कार्यान्वयनका लागि सन्धिमा लाभको बाँडफाँट कोष (Benefit Sharing Fund) को परिकल्पना गरिएको छ ।

लाभको बाँडफाँट कोष

लाभको बाँडफाँट कोषको स्थापना उल्लेखित सन्धिअन्तर्गत सन् २००६ मा गरिएको हो । बहुपक्षीय प्रणालीबाट कृषिजन्य आनुवंशिक स्रोतमा पहुँच लिएर व्यावसायिक उपयोग गर्ने पक्षबाट यो कोषले मौद्रिक लाभको हिस्सा प्राप्त गर्दछ । यस सन्धिअन्तर्गत सन् २००६ मा नै जारी गरिएको Standard Material Transfer Agreement मा यसको विधि तय गरिएको छ । यसका अतिरिक्त कोषले सन्धिका पक्ष राष्ट्रहरू, निजी क्षेत्र, गैरसरकारी संस्था, एवं अन्य दातृ निकायले प्रदान गर्ने स्वैच्छिक योगदानलाई समेत स्वीकार गर्दछ । यसरी कोषमा दाखिला भएको आर्थिक स्रोत कृषि तथा खाद्यजन्य आनुवंशिक स्रोतको संरक्षण र दिगो उपयोगलाई मद्दत पुऱ्याउने गरी मूलतः विकासोन्मुख देशमा उपलब्ध गराइन्छ ।

लाभको बाँडफाँट कोषले परियोजनाका लागि स्रोत उपलब्ध गराउँदछ । र, यस्तो परियोजनाको छनौट प्रतिस्पर्धाका आधारमा हुन्छ । यसका लागि कोषले सर्वप्रथम परियोजनाको प्रारम्भिक प्रस्तावको आह्वान गर्दछ । यसको जानकारी पक्ष राष्ट्रहरूमा सन्धिको प्रयोजनका लागि तोकिएका सरकारी सम्पर्क निकाय (नेपालको सन्दर्भमा जैविक विविधता तथा खाद्य सुरक्षा महाशाखा, कृषि विकास मन्त्रालय) मार्फत् गराइन्छ । त्यसपछि प्राप्त भएका प्रारम्भिक प्रस्तावहरूमध्ये केही उत्कृष्ट परियोजनाको छनौट गरेर पूर्ण प्रस्ताव बुझाउनका लागि प्रस्तावकहरूलाई भनिन्छ । त्यसपछि स्रोत उपलब्ध गराइन्छ । कोषले यसरी स्रोत उपलब्ध गराएका परियोजनाको कार्यान्वयनको अनुगमन र मूल्यांकन आफैँले नियमित रूपमा गर्ने गर्दछ ।

तर अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा लाभको बाँडफाँट कोषको प्रभावकारिताको विषयमा प्रश्न चाहिँ उठ्न थालेको छ । खासगरी कोषको वित्तीय आकार अपेक्षा गरेअनुरूप विस्तार हुन नसकेको कारण कोषको कार्यान्वयनको लागि तर्जुमा गरिएको रणनीतिक योजना अलपत्र पर्ने अवस्था देखिएको छ । सन्धिको तेस्रो उच्चस्तरीय सम्मेलनले सन् २०१४ को अन्तसम्ममा करीब ११ करोड ६० लाख अमेरिकी डलर यस कोषमा जम्मा हुने लक्ष्य लिएकोमा दुई करोड १५ लाख डलरभन्दा बढी संकलन नहुने देखिन्छ । उक्त कार्य योजनाले अपेक्षा गरेअनुरूप निजी क्षेत्रले समेत योगदान गर्न सकेका छैनन् ।

नेपालका लागि अगाडिको बाटो

लाभको बाँडफाँट कोषबाट उपलब्ध हुने स्रोत कृषक समुदायमा जानेगरी प्रबन्ध गरिएको छ । त्यस्तो स्रोतको आवश्यकता नेपालजस्ता अल्पविकसित एवं आर्थिक स्रोतको अभावबाट गुज्रिरहेका, सानो स्तरमा खेती गरिने, एवं पर्यावरणीय दृष्टिले उच्च

तालिका २ लाभको बाँडफाँट कोषबाट आर्थिक स्रोत प्राप्त गरेका परियोजनाहरू

चरण		देश	मुख्य प्राथमिकता	अवधि
पहिलो चरण		क्युवा, निकारागुवा कोष्टारिका, पेरू, उरूग्वे, तान्जानिया, सेनेगल, केन्या, मोरोक्को, भारत र इजिप्ट	जलवायु परिवर्तन अनुकूलन, खाद्य सुरक्षा र कृषि जैविक विविधता संरक्षण	दुई वर्ष
दोस्रो चरण	पहिलो प्रकार	नेपाल, फिलिपिन्स, सुडान, ब्राजिल, उत्तर कोरिया, कोष्टारिका, ट्युनिसिया	बालीका आनुवंशिक स्रोतसँग सम्बन्धित क्षमता अभिवृद्धिका क्रियाकलापको पहिचान, सूचना आदान-प्रदान, प्रविधि हस्तान्तरण	एक वर्ष
	दोस्रो प्रकार	भारत (दुई वटा), इथियोपिया, भुटान, मालावी, मोरोक्को, जाम्बिया, जोर्डन, पेरू, इण्डोनेसिया, ग्वाटेमाला	खाद्य सुरक्षा, जलवायु परिवर्तन अनुकूलन, तथा ITPGRFA को अनुच्छेद ९ मा समावेश बालीका जातहरूको संरक्षण र दिगो उपयोग	दुई वर्ष

जोखिममा रहेका मुलुकमा अझ धेरै खाँचो छ । तर स्रोत प्राप्त गर्ने अहिलेको प्रक्रिया भने त्यस्ता मुलुकका कृषक समुदायका लागि ज्यादै कठिन देखिन्छ ।

- लाभको बाँडफाँट कोषले परियोजनालाई स्रोत उपलब्ध गराउने हो । र, यो प्रतिस्पर्धामा आधारित हुन्छ । तर नेपालको परिप्रेक्ष्यबाट हेर्दा कृषक समुदायलगायत अन्य सरोकारवालाले अन्तर्राष्ट्रियरूपमा प्रतिस्पर्धी परियोजनाको विकास गरेर स्रोत पाउन कठिन देखिन्छ । त्यसैले यो प्रक्रियालाई सरलीकरण गर्ने उपायको लागि पैरवी गर्नुपर्ने हुन्छ ।

- नेपालजस्ता कृषि प्रधान देशका ग्रामीण भेगमा त्यस्ता कृषक एवं कृषक समुदाय हुन सक्दछन् जसले कतिपय बालीका जातहरूलाई आफ्नो परिवार वा समुदायको धरोहरको रूपमा संरक्षण गरिरहेका छन् । त्यस्तै भावी खाद्य सुरक्षाका लागि महत्वपूर्ण हुनसक्ने कतिपय बेवास्ता गरिएका बाली (neglected varieties) का जातहरूको खेती समेत ती स्थानमा भइरहेको हुन सक्दछ । लाभको बाँडफाँट कोषबाट त्यस्ता समुदायको कार्यलाई स्रोत उपलब्ध गराउने अर्को भिन्न सरल विधि छैन । अर्को कुरा, कोषले बढीमा दुई वर्षको परियोजनालाई स्रोत उपलब्ध गराउँदछ । तर कृषिजन्य आनुवंशिक स्रोतको संरक्षण र दिगो उपयोगका सन्दर्भमा परिणाम प्राप्त गर्न केही लामो समय लाग्न सक्दछ । त्यसैले कोषबाट स्रोत प्राप्त गर्ने परियोजनाको दिगोपनका लागि अतिरिक्त पहलको आवश्यकता देखिन्छ ।

- कोषको रकम प्राप्त गर्न र तिनको अधिकतम उपयोग सुनिश्चित गर्न नेपालभित्र समेत केही अवरोधहरु रहेका छन् । लाभको बाँडफाँट कोषसम्बन्धी सबै सूचना कृषि विकास मन्त्रालयमा प्राप्त हुन्छ । र, नियमानुसार मन्त्रालयले सम्बन्धित सरोकारवालालाई यस बारेमा जानकारी गराउनुपर्ने हुन्छ । तर हालसम्मको अभ्यासमा त्यस्तो सूचना तल्लोस्तरका कृषक समुदाय, संरक्षणमा संलग्न स्थानीय संघ-संस्था एवं समुहहरूसम्म सहजरूपमा पुग्न सकेको देखिन्न । जिल्लास्थित कृषि विकास कार्यालय तथा स्थानीय एफएम रेडियोहरु यो कार्यमा सहयोगी हुन सक्दछन् । तर हालसम्म यिनको प्रयोग गरिएको पाइन्न ।

- सरकारले साझेदार बन्न स्वीकृति दिएको परियोजनाले मात्र यो कोषबाट स्रोत प्राप्त गर्न सक्दछ । परियोजनालाई प्रभावकारी बनाउन यो आफैँमा राम्रो प्रबन्ध हुनसक्छ । तर परियोजनाको साझेदार भइरहँदा सरकारले नेपाली कृषक समुदायलाई प्राविधिक एवं अन्य क्षमता अभिवृद्धिको सहयोग उलब्ध गराउनु आवश्यक देखिन्छ जसले ती समुदायका परियोजनालाई विश्वस्तरमा प्रतिस्पर्धी बनाउन सक्दछन् । कृषि अनुसन्धान तथा बाली विकास, एवं कृषिजन्य आनुवंशिक स्रोतको संरक्षणमा संलग्न विभिन्न सरकारी तथा गैरसरकारी निकायहरूले यो कार्यमा सघाउन सक्दछन् । त्यसैले यो कार्यमा सहयोग गर्न र कृषकसँग साझेदारी बढाउन सरकारले त्यस्ता संस्थाहरूको क्षमता विकासको लागि समेत कार्य गर्नुपर्ने देखिन्छ । ■

थप जानकारी र प्रतिक्रियाका लागि

सावती (South Asia Watch on Trade, Economics and Environment–SAWTEE)
पो.ब.नं.: १९३६६, टुकुचा मार्ग, काठमाडौं
फोन: ४४२४३६०, ४४४४४३८, फ्याक्स: ४४४४५७०
इमेल: sawtee@sawtee.org, वेब: www.sawtee.org

साउथ एसिया वाच अन ट्रेड, इकोनोमिक्स एण्ड एन्भायरोन्मेन्ट (सावती) को स्थापना सन् १९९४ मा दक्षिण एसियाका गैरसरकारी संस्थाहरूको संयुक्त प्रयासबाट भएको हो । दक्षिण एसियाका ११ संस्था सदस्य रहेको सावती उदारीकरण, विश्वव्यापीकरण र विश्व व्यापार संगठनसम्बन्धी विषयवस्तुमा अनुसन्धान र सम्बन्धित सरोकारवालाको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने उद्देश्यका साथ दक्षिण एसियाली क्षेत्रीय सञ्जालको रूपमा कार्यरत छ । त्यस्तै गैरसरकारी संस्थाका रूपमा सन् १९९९ मा नेपालमा दर्ता भई सावतीले राष्ट्रिय र स्थानीय स्तरमा विभिन्न परियोजना र कार्यक्रमहरु पनि संचालन गर्दै आएको छ ।

FRIDTJOF NANSENS INSTITUTT
FRIDTJOF NANSEN INSTITUTE

एफएनआई (Fridtjof Nansen Institute-FNI)
पो.ब.नं.: ३२६, १३२६ लाइसाकर, नर्वे
फोन: (+४७) ६७१११९००
इमेल: post@fni.no
वेब: www.fni.no

फ्रिदोफ नानसीन इन्स्टिच्युट (एफएनआई) पर्यावरण, उर्जा तथा स्रोत व्यवस्थापनसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय राजनीतिका विषयमा अध्ययन-अनुसन्धान गर्ने एक संस्था हो । नर्वेस्थित यस संस्थाले पर्यावरणका सन्दर्भमा विश्वव्यापी कानूनी एवं शासकीय व्यवस्था, जलवायु परिवर्तन, जैविक विविधता तथा आनुवंशिक स्रोतलगायत सातवटा विभिन्न क्षेत्रमा कार्य गर्दै आएको छ । यसले नर्वेलगायत विश्वका विभिन्न देशमा मूलतः प्राज्ञिक अध्ययन-अनुसन्धानको कार्य गर्दै आएको छ । यस संस्थाले राजनीतिशास्त्र र अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको क्षेत्रमा आफ्नो कार्यलाई मुख्यरूपमा केन्द्रित गर्ने गरेको छ ।

यो नीतिसारका लेखक डा. स्मृति दाहाल सावतीमा वरिष्ठ कार्यक्रम अधिकृत हुनुहुन्छ । कपिराइटः सावती, २०७१, सज्जाः विपेन्द्र घिमिरे (इफेक्ट), मुद्रकः जगदम्बा प्रेस, ललितपुर । यो नीतिसार सावती र एफएनआईको सहकार्यमा संचालित परियोजना *International Objectives for Adaptation, Access and Benefit Sharing: Effects on the Management of Plant Genetic Resources in India and Nepal* अन्तर्गत तयार पारिएको हो । यसमा प्रकाशित विचार तथा मान्यताहरु लेखककै हुन्, सावती र एफएनआईका नहुन पनि सक्छन् ।